

STUDII LITERARE

Volumul II

LITERATURI STRĂINE

Imaginea ascunsă

Structura narativă a romanului proustian

Formele liricii portugheze

Spandugino

Cuprins

IMAGINEA ASCUNSĂ

STRUCTURA NARATIVĂ A ROMANULUI PROUSTIAN

Prefață	9
PARTEA ÎNTĂI. ÎN PRAGUL STRUCTURII NARATIVE	11
CAPITOLUL I. Proustianismul și proustienii	13
PARTEA A DOUA. STRUCTURA NARATIVĂ.	51
CAPITOLUL II. Geneza textului romanesc	53
CAPITOLUL III. Figurația proustiană	97
CAPITOLUL IV. <i>À la recherche du temps perdu</i> – construcție parodică	153
PARTEA A TREIA. DINCOLO DE STRUCTURA NARATIVĂ.	225
CAPITOLUL V. Romanul lui Proust – imagine multiplă	227
CAPITOLUL VI. Portret final	271
Anexe	283
Bibliografie selectivă	289

FORMELE LIRICII PORTUGHEZE

Notă la ediția a doua	297
Prefață	299
CAPITOLUL I. Originile medievale	303
CAPITOLUL II. Prima sinteză: lirica lui Camões.	366

CAPITOLUL III. Pragul baroc	416
CAPITOLUL IV. Stilistica primului romantism.	460
CAPITOLUL V. Ultima sinteză: lirica lui Fernando Pessoa	522
CAPITOLUL VI. Două registre ale liricii	584
Bibliografie	599

Capitolul I

Proustianismul și proustienii

Studiile închinat lui Proust au covârșit opera proustiană. După perplexitatea primului contact, după recunoașterea reticentă, exegezele triumfale au sporit în progresie geometrică odată cu anii, ajungându-se la o inflație nebănuită și la pură idolatrie. Credem că, în legătură cu Proust, oricare cercetare onestă ar trebui să pornească de la această realitate fără precedent, conștientă că sporește, la rândul ei, paradoxul invaziei sufocante a studiilor. În ultimii aproximativ patruzeci de ani, adică din 1930 și până astăzi¹, s-a scris despre Proust mai mult decât în o sută cincizeci de ani despre Balzac sau Hugo, infinit mai mult decât în trei sute de ani despre Racine. Bibliografia critică proustiană începe a face concurență celei a lui Shakespeare sau Dante.

Anii de după război au adus – supremă consacrare! – chiar punerea pe plan secund a operei propriu-zise: *À la recherche du temps perdu* s-a transformat pe nesimțite în pretext pentru susținerea unei viziuni critice sau în material predilect pentru acreditarea noilor metode de investigare. După cum, începând din secolul al XVIII-lea, orice nouă carte despre Homer interesa mai puțin prin analiză, cât prin atitudinea în punctele-cheie ale controverselor homerice,

¹ Textul a fost publicat inițial în anul 1976 (n. red.).

LIBRIS

We know
books

Recherche a devenit un suport de promovare și de elucidare a marilor probleme literare contemporane. Un strat compact de exegeze – strat din ce în ce mai gros – se interpune între cercetător și textul proustian, text tot mai dificil de obținut în stare spirituală pură: zeci de fragmente celebre ale romanului lui Proust s-au legat deja de zeci de comentarii critice devenite clasice. Pentru un romancier care a trăit până în anul 1922, fenomenul este aproape aberant.

Lucrarea de față va încerca explicarea verosimilă a fenomenului, explicare ale cărei concluzii ar putea fi pe scurt anticipate. Vedem în devoțiunea pentru opera lui Proust reacția psihologică aproape elementară în fața unui roman atât de variat, încât fiecare găsește în el aproape orice. Dar reacția ni se pare, în primul rând, una de refugiu: cititorii și critica devin recunoscători acestui romancier care, anunțând cu atâtea detalii tehnica literară a secolului nostru, a rămas, prin lumea concretă pusă în mișcare, scriitor al crepusculului, al ultimilor ani de *belle époque* și, prin aceasta, ancorat într-un decor astăzi dispărut. Făcând, cu sensibilitate și cu mijloace strict contemporane, tabloul unei lumi deja defuncte în momentul întruchipării ei literare, Marcel Proust devine – desigur, involuntar – autorul definitiv al nostalgiei, în ceea ce acest sentiment are mai universal și mai fecund. A scrie despre Proust, după cum și a-l citi, înseamnă, pentru o majoritate considerabilă, a reface în manieră actuală gestul milenar al căutării „vârstei de aur”. Dacă pentru epocile de mult revolute plasarea cronologică a epocii mitice se făcea abstract (*in illo tempore*), pentru renașcentiști, Antichitatea clasică denumea deja o epocă în același timp cunoscută și mitică, iar Evul Mediu avea, pentru romantici, aceeași funcție. Distanța dintre contemporan și mitic s-a redus treptat. Nostalgia unora față de anii începutului de secol, *belle époque* aproape terminată, atât de asemănătoare (prin cadru și psihologie), dar atât de diferită (ca ritm și civilizație materială) de epoca noastră, devine perfect comprehensibilă: pentru ei, lumea din *Recherche*, în care

regăsim complexitatea conștiinței contemporane, dar fără ororile acesteia, a intrat într-o mitologie nebanuită, iar lectura lui Proust echivalează cu o răscumpărare intimă.

Doar grefată pe o asemenea stare fundamentală ne putem explica abundența impresionantă a studiilor: o bibliografie incompletă, din 1967, consemna 942 de titluri legate direct de opera proustiană, fără a mai menționa istoriile literare, operele de sinteză sau referirile comparative¹. Din 1966 și până astăzi, această cantitate are toate șansele să se fi dublat. Din Franța (unde numai la Universitatea din Paris, între 1945 și 1960, s-au susținut 29 de teze de doctorat despre Proust) și până în Argentina sau Japonia, opera proustiană se află – critic și editorial – într-o expansiune necontrolabilă. O publicație mensuală de dimensiuni normale s-ar putea ocupa exclusiv de înregistrarea studiilor proustiene apărute lunar în lume.

Este lesne de înțeles că paginile acestui prim capitol nu-și propun înregistrarea sau comentarea studiilor despre Proust, operațiune pe care n-ar putea-o cuprinde nici trei volume masive. Vom încerca numai să trasăm, prin multitudinea dezarmantă a contribuțiilor, liniile principale de evoluție a mentalității critice raportate la Proust. Istoria condensată a reflectării romanului proustian în conștiința criticii nu numai că va justifica propriul nostru demers, dar va și înfățișa scenariul original al unui fenomen mereu inedit – contactul cu capodopera.

Etapele drumului spre public prin care a trecut romanul *À la recherche du temps perdu* – indiferență, interes de circumstanță, perplexitate, devoțiune, idolatrie – sunt elocvente, în general, pentru psihologia umană a receptării.

1. După cum se știe, *Du côté de chez Swann* a apărut la Grasset, în 1913, pe cheltuiala autorului. Marea *Recherche* avea atunci doar

¹ René de Chantal, *Marcel Proust, critique littéraire*, II, Montréal, Presses de l'Université de Montréal, 1967, pp. 651–737.

trei părți (ultimele două intitulată, în varianta din 1913, *Le côté de Guermantes* și *Le Temps retrouvé*). Aceste două părți se vor dezvolta la întinderea de paisprezece volume, pentru a forma ciclul romanesc în șaisprezece volume prin care Editura Gallimard a făcut cunoscut lumii romanul. Dar, încă de la apariția lui *Swann* – eșantion perfect al romanului întreg și, din multe puncte de vedere, sinteză a volumelor următoare –, reacțiile criticii vor fi tipice și se vor prelungi la celelalte volume. Astăzi, vedem cu ușurință că abia anii 1930 au adus consacrarea lui Proust ca romancier. Perioada 1913–1930 ar fi, prin urmare, o „preistorie” a marii critici proustiene.

La apariția lui *Swann*, în 1913, la apariția în continuare a ciclului (*Sodome et Gomorrhe*, vol. I–III, Paris, Gallimard, 1922, este ultimul ciclu antum), adică la apariția principalelor opere proustiene, răspunsurile criticii vor fi sensibil similare. Dar ultimele părți din *Recherche*, apărute postum tot la Gallimard (din 1923 până în 1927), găsesc un public deja interesat, aproape șocat, iar comentariile își vor schimba tonul. Nu însă și fondul gândirii. Ne aflăm încă în faza articolelor de critică jurnalieră impresionistă, binevoitoare sau indiferente. Citindu-le, o impresie se degajă cu toată claritatea: contemporanii imediați ai lui Proust au citit *Recherche* ca și cum ar fi citit un roman de Paul Bourget sau de Henry Bordeaux.

Datorită lui Léon Pierre-Quint, avem strânse într-un volum (*Le combat de Marcel Proust*, Paris, 1955) aproape toate cronicile și articolele scrise pe marginea apariției romanului; datorită lui Henri Bonnet, autor al unei contribuții de bază privitoare la biografia lui Proust, cunoaștem astăzi și textul – antologic! – al primei critici făcute romanului proustian, raportul negativ al scriitorului și criticului Jacques Madeleine în legătură cu publicarea lui *Swann* la Editura Fasquelle¹. Reproșurile și nedumeririle stârnite de roman în

¹ Publicat de Henri Bonnet în *Figaro littéraire*, 8 decembrie 1966. Utilizăm textul din Jacques Bersani (ed.), *Les critiques de notre temps et Proust*, Paris, Garnier, 1971, pp. 13–20.

textul lui Madeleine au rămas reproșurile și nedumeririle tuturor anti-proustienilor din 1913 și până astăzi. Iar speculațiile pe marginea operei lui Proust făcute de același autor sunt speculațiile jurnalismului mediocru. De unde concluzia – logică, dar descurajantă – că, în cele mai fericite momente de evoluție a unei mari literaturi – în ocurență, literatura franceză din preajma Primului Război Mondial –, critica profesionistă și hebdomadară a fost deseori apajul inteligențelor medii.

Concluzia naivă a primului critic proustian reieșea din strigătul: „Ce înseamnă toate acestea? Ce o să se întâmple după aceea? Unde vor să ducă toate acestea? E imposibil să știm ceva! Imposibil să spunem ceva!” A face din „insomniile unui domn”, din amintiri fugare și din flux memorial un roman – iată ceva ce nu putea pricepe bravul critic. „Uneori e curios – concedea el –, dar e prea lung, disproporționat. Putem fi siguri că nu va găsi un lector atât de rezistent ca să-l urmărească un sfert de oră”, profetiza Madeleine. Și apoi stilul: „Descrierea somnului pe 17 pagini, unde există chiar o frază de 44 de rânduri”. Iar cu interogația: „Ce importanță are monografia unui băiat morbid?”, am atins locul comun al tuturor reproșurilor adresate lui Proust, punctul geometric ideal al criticilor opace.

Condeiele care făceau autoritate în perioada 1913–1922 reiau, în diverse modulații, melodia lansată de primul lector oficial. Paul Souday, criticul de la *Temps*, concedea că autorul denotă o „finețe a analizei” și posedă un „extraordinar simț al timpului”, dar se lansa îndelung pe tema lipsei de compoziție și chiar pe cea a... erorilor gramaticale din *Recherche*. Critic literar tipic, Paul Souday își va amenda discret primele aprecieri, pe măsura trecerii anilor, ba chiar va asambla studiile în variantă „îmbunătățită” într-un volum (*Marcel Proust*, Paris, Kra, 1927); dar nu e mai puțin adevărat că reproșurile lui Paul Souday, cel mai temut dintre criticii hebdomadari, l-au rănit adânc pe Proust.

Egal difamatoare față de sensul general al operei au fost articolele criticului de la *Nouvelle Revue Française*, prietenul lui Gide, Henri Ghéon, care, văzând în *Recherche* un fel de continuare a volumului de tinerețe *Les Plaisirs et les Jours*, contribuia esențial la crearea imaginii deformate a unui Proust „auteur de loisir» în sensul cel mai deplin al cuvântului; în loc să se rezume, să se concentreze, el se lasă în voia inspirației”¹. Deci Proust ar fi autorul snob, care se amuză hedonist și care compune aproape din plictiseală. Criticul încheia cu o consolare paternalistă: „Să ne învingem enervarea: aici, chiar ceea ce ne enervează este sincer”². Această imagine a lui Proust, abandonat în largul propriei inspirații și autor „de loisir”, se va impune cu tenacitate și va fi destinată unei îndelungi cariere. Paginile lui Henri Ghéon se află la începutul unei serii nelimitate.

Chiar opinii mult mai moderate, binevoitoare, cum ar fi cele ale lui Benjamin Crémieux, nu însemnau prea mult pentru modificarea unei imagini globale: ce-i drept, criticul înțelegea că aparenta alambicare înseamnă un intelectualism de cea mai bună calitate; că aparentul „impresionism” este mereu călăuzit de inteligență și nicio dată lăsat la voia întâmplării etc. etc. Dar nici Crémieux nu se sustrăgea imaginii unui Proust „alambicat, plin de metafore insolite”. Pe urmele lui Paul Souday, dar cu mai multă consecvență, Crémieux va reveni asupra lui Proust mult mai târziu, prin 1929: opiniile sale s-au nuanțat, Proust a devenit mare autor, documentele inedite vor fi reproduse cu deferență – pe scurt, autorul merită o monografie³. Cu această ocazie, descoperirilor psihologice din *Recherche* li se închină zeci de pagini: deși proporțiile exegezei s-au modificat spectacular, optica intimă a rămas în mare aceeași.

În această întâmpinare mediocră, ca limbaj și ca viziune, a cărții, pot fi notate două excepții de talie, cea a lui Jacques Rivière

¹ Henri Ghéon, *Du côté de chez Swann*, în J. Bersani, *op. cit.*, p. 22.

² *Ibidem*, p. 24.

³ Benjamin Crémieux, *Du côté de Marcel Proust*, Paris, Lemargot, 1929.

și cea a lui Charles Du Bos. În articolul *Marcel Proust et la tradition classique*¹, Proust apărea pentru prima dată, în scara ideală a valorilor literaturii franceze, egalul lui Racine, superior lui Flaubert și prim romancier al secolului. Pentru Rivière, Proust a rămas toată viața romancierul care a salvat revista și editura *Nouvelle Revue Française*, în ciuda tuturor numelor de succes care figuraseră acolo.

La rândul său, Charles Du Bos² enunța ideea, asupra căreia va insista și mai târziu, privitoare la *profunzime* ca dominantă psihologică și artistică sub semnul căreia trebuie examinată opera proustiană. Adevărurile notate atunci despre etica proustiană, despre religia frumosului care, în opera lui Proust, o înlocuiește pe cea curentă, au devenit adevăruri comune ale criticii.

În epoca apariției romanului și în cea imediat următoare, deci până către 1930, criticii și intelectualii epocii nu și-au dat seama de importanța romanului, iar capodopera a trecut practic neobservată. Atitudinea marilor scriitori ai epocii pare elocventă: Anatole France va vedea mereu în marele Proust pe „micul Marcel”, care-l rugase umil să-i scrie câteva rânduri drept prefață la volumul de debut; Paul Bourget îl va ignora sau îl va persifla, Barrès îl va menționa în treacăt, cu superioritate; Gide îi respingea manuscrisul lui *Swann*, după frunzărirea câtorva pagini, pentru a-și face *mea culpa* tardiv, cu un zel suspect, după ce succesul romanului părea că se instalează. Scriitorii de a doua sau a treia mărime, prieteni cu romancierul și care vedeau în Proust un geniu al literelor, contribuiau mai degrabă la discreditarea lui.

„Voga Proust” a venit, în ultimii ani de viață ai autorului, din două direcții neașteptate: din partea publicului larg, care distrugea pe loc legenda „scrisului dificil” proustian, și din partea criticilor

¹ Jacques Rivière, *Marcel Proust et la tradition classique*, în *Nouvelle Revue Française*, nr. 77, februarie 1920, pp. 193–200.

² Charles Du Bos, *Marcel Proust*, în *Approximations (Deuxième série)*, Paris, Éditions G. Crès et Cie, 1927.

străini. În timp ce cronicarii francezi îl ignorau sau îl înțelegeau anapoda, unul dintre cei mai mari critici germani, Ernst Robert Curtius, făcea dreptate cu o clarviziune azi impresionantă, arătând că revoluția proustiană în literatură va schimba nu numai destinul literaturii franceze, ci și pe acela al literaturii europene¹. Pentru prima dată, dintr-o perspectivă de cultură, Proust era în mod argumentat pus pe picior de egalitate cu Balzac, iar în faimosul relativism proustian se intuia spiritul propriu culturii secolului nostru. Proust a avut fericirea de a mai apuca să citească aprecierile superlative ale lui E.R. Curtius, în primă formă, aprecieri care l-au mișcat mai mult decât orice. Concluzia studiului criticului german devansează și rezumă cercetarea ulterioară: „E modern nu la suprafață, ci în adâncime. De aceea va străluci cu toată forța când focul de artificii al modelor literare de azi și de mâine se va fi stins de mult. Va dura datorită intensității spirituale provenite dintr-o muncă înceată, scrupuloasă, concentrată – nu din fuga după forme și senzații noi. El nu vrea să devanseze timpul, ci să se înalțe mai presus de atingerea lui”.

Numelui prestigios al lui E.R. Curtius vin să i se adauge altele de același calibru: Leo Spitzer² îl considera pe Proust suficient de important pentru a scrie câteva studii asupra reformei sintactice aduse de fraza acestuia; numele lui Proust este pus, natural, alături de marile nume ale literaturii franceze. Giacomo Devoto³ îi închina lui Proust prima încercare oarecum monografică asupra stilului său, considerându-l cel mai autentic reprezentant al prozei franceze contemporane. La cealaltă extremitate a Europei, în

¹ Ernst Robert Curtius, *Marcel Proust*, Paris, Gallimard, Éditions de la Revue Nouvelle, 1928; prima variantă în *Französischer Geist im Neuen Europa*, Bonn, Deutsche Verlags-Anstalt, 1925.

² Leo Spitzer, *Der Stil von Marcel Proust*, în *Stilstudien II. Stiltsprachen*, München, Max Hueber Verlag, 1928.

³ Giacomo Devoto, *Lo stile proustiano*, în *Studi di stilistica*, Firenze, Le Monnier, 1923.

Iberia, cel mai luminat critic îl numea pe Proust „inventator”, în raport cu toți ceilalți scriitori, simpli „creatori”. Paginile lui Ortega y Gasset despre Proust reeditează termenii pe care i-ar utiliza oricare istoric al artei pentru a defini distanța ce-i separă pe impresioniști de pictura academică¹. În fine, cartea lui Samuel Beckett², cu toate rezervele autorului, avea meritul de a-l integra dimensional pe Proust literaturii mondiale și de a aprecia reforma în gândire adusă de filosoful Proust. Drumul spre universalitate al romanului său era deschis. De acum încolo, în limbajul întregii critici se va produce o mutație esențială, iar frazele circumstanțiale ale primilor critici vor dispărea în bună măsură. Se dovedea încă o dată că nimeni nu e profet pentru criticii țării sale.

Ecolul acestor luări de poziție nu putea să nu ajungă și în Franța: grupul de la *NRF* începe să-i facă lui Proust o propagandă egalată, ca ton, numai de ignorarea perfectă cu care-i întâmpinase apariția. Până către 1930, nu avem încă studii serioase scrise de francezi, ci doar strigăte de entuziasm verbal. Este epoca publicării masive de amintiri, de scrisori inedite, de mărturii. Prieteni și cunoscuți, dintre care unii fuseseră foarte departe de a-l aprecia pe Proust în timpul vieții, supralicitează entuziașt, fac un caz imens de scrisorile pe care acesta li le adresase, brodează pe tema prieteniei unice, afundându-se în anecdote biografice. Unele dintre aceste mărturii tardive sunt pline de interes, mai ales prin partea de corespondență inedită, dar altele – simple simptome de vanitate umană. Proust avusese doar câțiva prieteni intimi, care cunoscuseră perfect vicisitudinile publicării lui *Swann*, eșecurile de tinerețe, dificultatea impunerii într-o atmosferă literară indiferentă.

Înainte de a fi scrisă prima biografie a lui Proust, asistăm – fapt previzibil – la biografii parțiale compuse de cunoscuți.

¹ José Ortega y Gasset, *Le temps, la distance et la forme chez Proust*, în *Hommage à Marcel Proust*, Paris, Gallimard, 1927.

² Samuel Beckett, *Proust*, New York, Grove Press, 1931.